

számára bizonyára már teljesen értelmetlenné vált s ez a körülmény aztán nagyon megkönnyítette azt, hogy e hangsornak *m* és *u* hangjai között egy inetimológikus *b* fejlődött, ami különben egyáltalán nem feltűnő jelenség, mert *m* és valamely magánhangzó közötti helyzetben több más szó hangsorában is megtörtént. Pl. R. *Balamér* > *Balambér* (EtSz.), *bámul*: *bamba* (l. erről N. és Ny. VI, 196.), *cimér* > N. *cimbér*, *csomó* > N. *csomó*, *Kelemér*: *Kelembéri* csn. (Az ilyen *b* fejlődésének okáról l. HORGER: M. Ny. XXIX, 263). Most tehát már csak az szorul magyarázatra, hogy hogyan lett végül *A teremburát!*-ből a ma általános *A teremburáját?* Ennek nézetem szerint csak az lehet az oka, hogy a régebben használt *A teremburát* és a ma is használt (de egészen más eredetű) *A kutya-fáját!* káromkodások hangsorai összevegyültek. A mai *A teremburáját!* alaknak *ájá* része ennek az összevegyülésnek a következménye.

A teremburáját! mellett azonban hallható néha *A terem-buradat!* is. Ez nyilván úgy keletkezett, hogy a káromkodók nyelvérzéke a kétségkívül régibb *A teremburáját!* alakból ragtalan alanyesetnek egy (soha nem létezett) *terembura* alakot következtetett ki, és ezért akkor, mikor nem egy távollevő 3. személyű valakit vagy valamit akartak szidni, hanem egy jelenlevő 2. személyűt, ehhez a kikövetkeztetett **terembura* szóhoz a 3. személyű birtokosnak *-ja*, *-je* személyragja helyett a 2. személyű birtokosnak *-d* ragját tették.

Horger Antal.

NÉPRNYELV, NÉPHAGYOMÁNY.

Berze Nagy János szólásmagyarázatai.

BERZE NAGY JÁNOS „Magyar szólásaink és a folklóre” címmel tanulmányt tett közzé, melyben azt bizonyítgatja, hogy azok a szólások, amelyeket tanulmányában vizsgálgat: ősi néphit maradványának tekintendők, s egyúttal azt is mondja, hogy e szólások népmesék tartalmi kivonatából hiba nélkül megmagyarázhatók (vö. Ethn. XL. 153–161; XLIII. 97–141.).

Mindjárt előljárójában megmondhatom, hogy a fentnevezett ethnographus szerző tanulmánya módszerében is, eredményében is teljesen elhibázott; s ha mégis külön dolgozatban foglalkozom vele, annak az az egyedüli oka, hogy BERZE NAGY értekezése jellemző példája annak: milyen mesebeli, kacsalábon forgó várba juthat az ember a nyelvtudomány reális vilá-

gából akkor, ha nem vigyáz a módszerre, ha kritika nélkül, pusztán az előre kifundált, de meg nem bizonyított eredményhez igazítja a kutató magát a megoldandó problémát is.

A szóláskutatás: nyelvészeti feladat. Nyelvészeti feladat még akkor is, ha a szólásokat a nyelvben való sajátosságos helyzetük „a tulajdonképpeni nyelvészet, meg a stilisztika mesgyéjére veti“ (TOLNAI: A szólásról. MNy. V, 195. 1.). Az a tény, hogy a szólásban jelentés és nyelvi kifejezés van együtt, azt jelenti, hogy a szólás magyarázásakor hangtani, alaktani és jelentéstani részletfeladatokkal van dolgunk. — Mindennek meggondolását BERZE NAGY elmulasztotta, mert máskülönben nem történhetett volna meg az, hogy tanulmánya minden részletében elhibázott legyen.

BERZE NAGY tanulmányában azt a nagyon téves felfogást vallja, hogy szólásaink eredetileg mind konkrét jelentésűek voltak. Nyelvi jelenségek vizsgálásakor sohasem szabad ilyen általános törvényt előre felállítani, mert a beszéd psychophisikai dispositio, tehát a lelki jelenségekkel igen szoros összefüggésben van, már pedig a lelki jelenségeket nem szabad uniformizálni.

BERZE NAGYNak ezen téves elgondolásából azután az következik, hogy igen mulatságos eredményekre jut. Szerinte ez a szólás: *lelket önteni* valakibe, eredetileg valóban konkrét értelemben vett léleköntést jelentett (Ethn. XL, 155—56.). Ez a szólás meg: *nyúl szívű*, úgy keletkezett, „hogy a gyáva ember szíve vagy helyet változtatott, mint a léleknél és észnél láttuk — mondja BERZE NAGY, — vagy teljesen elveszett, vagy pedig *helyébe a nyúl szíve került*, melynek félénksége, gyávasága közmondásos“. (A szerző nem veszi észre, hogy a nyúl gyávaságának említésével a szólás helyes eredetére céloz. Vö. Ethn. XL, 157. 1.) — *Szemedet kilopja*: szintén így keletkezett. — *Egy test egy lélek*: BERZE NAGY szerint primitív felfogás emléke. — *Lelkem fele* „kifejezés a léleknek több egyén között való megosztottságáról beszélő emlék“ (Ethn. XL, 155. 1.). *Tűzről pattant, hamvába holt* eredete „a kezdetleges lélekhit ősmultjába nyúlik vissza, ennek is ahhoz a verziójához tartozó hagyományok adják a magyarázatot, amely szerint a lélek égi tűzből ered, a testből való kiválása után többszörös megtisztulásnak, megújulásnak van alávetve s az ehhez szükséges folyamat során vagy újra tűzzé tud válni, vagy nem képes többé erre“ (Ethn. XLIII, 112. 1.). — *Halálnak halálával halni* szólásunk „az őshaza területéről a többszörös halál hitének emlékét hozta magával a négy folyó tájékára“ (Ethn. XLIII, 122. 1.). — A magyar em-

ber kedvesét *galambjának* is szokta nevezni; a BERZE NAGY-féle recept szerint ezt így kell magyarázni: „Tudvalévő, hogy a három narancs-típusú mesék nagy része azzal a jelenettel végződik, hogy a sokszor megölt leány végül — s a lélekvándorlás törvényszerűségei szerint nem ok nélkül — *galambbá* változik, ebben az alakban keresi fel az álfeleség mellett gyötrődő kedvesét, míg az meg nem fogja s kezében újra leánnyá nem változik, mint a fájáról leszakított rózsza“ (Ethn. XLIII, 130. l.).

Ennyit, azt hiszem, elég bemutatni a türelmes olvasónak BERZE NAGY szólásmagyarázataiból. Nyugodt lélekkel kimondhatjuk, hogy BERZE NAGY megállapításai szilárd nyelvi adatokkal sohasem bizonyíthatók. Alapvető tévedésének tehát az a szükségképpen következménye, hogy bizonyítékokért a népmesékhez kell neki fordulnia; oda, ahol minden lehetséges; ahol az ember kétszer-háromszor meghalhat és újraéledhet; ahol a mesebeli hős szemét ellophatják és ismét visszalophatják; ahol a lelkeket egymásba tölthetjük, stb.

Nagy hibát követett el BERZE NAGY akkor, amikor a tárgyalta szólások eredetét népmesék tartalmi kivonatából igyekezett megvilágítani. A mesék tartalmát — ne feledjük — BERZE NAGY foglalja össze és ő magyarázza a szólásokat is! Bizonyítékai tehát erősen subiectív természetűek. Annyira subiectív természetűek, hogy e bizonyítékokban rajta kívül senki sem talál semmiféle bizonyító erőt. BERZE NAGY az általa közölt mesék tartalmi kivonatának tengeráradatába maga magyarázta bele a bizonyító erőt; ezért nem látja, hogy ezeknek a tartalmi kivonatoknak a kérdéses szólásokhoz semmi közük nincsen.

Allításom igazolására hadd idézzem a következőket: „Ismeretlen helyről származó magyar mesében az összeaprított Vas Lacit *tűzre teszik*, kígyók által összehordott füvekkel megmossák, feltámad s *még szebb lesz*; lóvá változik, azt is megölik; két csepp véréből almafa nő; ezek forgácsából aranyhal, ebből pedig újra Vas Laci, ki a sárkányt megöli“ (Ethn. XLIII, 119.).

Most megkérdem, hogy mit gondol e sorok olvasója: ugyan melyik szólás eredetéről árul el valamit ez a rövid népmesekivonat? Ki látja itt a szólásnak legalább a csíráját? De ha volna is valami szólásféle ebben az idézetben: ki merné róla azt állítani, hogy ez az ebben a kivonatban nem-létező szólás ősmagyar hagyomány emléke? — Ha nem lehet belőle semmi okosat kitalálni, nézzünk meg még egy „bizonyítékot“, hátha ez rámutat a megoldandó problémára. „Hirtelennőttet egy óriásfiú megöli; a holtat egy özvegyasszony életvízzel feltá-

masztja. Hirtelennőtt hattyúvá változik s kalitkába repül; az óriás meg akarja fogni, a hattyú a földre repül, visszaváltozik s az óriásfiút megöli“ (u. o.).

Ez az idézet sem visz közelebb a megfejtendő kérdéshez; nem is találná ki senki, ha BERZE NAGY meg nem mondaná, hogy ez a két idézet, sok más társával együtt a bibliában előforduló és már a magyar HB. óta ismeretes *halálnak halálával halsz* szolás ősmagyar eredetét bizonyítja, és ez „az őshaza területéről a többszörös halál hitének emlékét hozta magával a négy folyó tájékára“ (Ethn. XLIII, 122.).

Először is BERZE NAGY elmulasztotta megállapítani, hogy ez a szolás ezt jelenti: „rettenetes halállal halsz”; és ha a nevezett szerző a biblia nyelvét jobban szemügyre vette volna, meg kellett volna állapítania, hogy ez a szolás mégis csak bibliai eredetű. Az igaz ugyan, hogy ez a szolás ebben az alakban nincs meg sem a héberben, sem pedig a görög-latin fordításban, de vannak ilyen kifejezések: „És mondá: Átkozott lészen Kanaán, szolgáknak szolgája lészen az ő atyafiai között = Ait: Maledictus Chanaan, servus servorum erit fratribus suis“ (Mózes I, 9:25). / Hanem ezt míveljék ő vélek, hogy éljenek és meg ne haljanak, mikor járulándanak a' szentlégeknek szentlégéhez = Sed hoc facite eis ut vivant, et non moriantur, si tetigerint Sancta sanctorum (Móz. IV, 4:19.). / Mert a' ti Uratok Istentek, isteneknek Istene, uraknak Ura, nagy Isten, hatalmas és rettenetes, ki nem személy válogató, sem ajándékot nem vészen = Quia dominus Deus vester, ipse est Deus deorum et Dominus dominantium, Deus magnus et potens, et terribilis, qui personam non accipit, nec munera (Móz. V, 10:17.). / Az isteneknek Istenek az Úr... = Fortissimus Deus Dominus... (Liber Jos. XXII:22).

Énekek éneke = 'igen szép ének'; halálnak halála = 'szörnyű halál.'

A biztos nyelvi adatok figyelembevételével a szolás eredetéről azt kell mondanunk, hogy: *halálnak halálával halsz* magyar nyelvben keletkezett ugyan, de az analogiát a bibliai latin nyelv szolgáltatta s úgy gondoljuk, hogy vég-eredményben a héber nyelvben gyökerezik.

Telhetetlen papzsák szolásunk BERZE NAGY szerint „hasonlatot rejt magában s alapja a rászédett ördög sokaságú mesecsaládjába tartozó hagyomány“ (Ethn. XLIII. 97. l.).

Hogy hasonlatot rejt magában: az igaz; hogy népmeséből, illetve népmesében őrzött hagyományból származik: az nem igaz.

Mert nem olyan könnyű ám elképzelni az ilyen szólásoknak népmesékből való kiválását! Vagy talán azt képzeli BERZE NAGY, hogy primitív eleink a népmese terjengős szövegéből kihamozták a mese lényegét és szólássá sűrítették össze? E szólásra vonatkozó két lapra terjedő népmese kivonatok ismertetését nyugodt lélekkel mellőzhetem, mert azok úgysis értéktelenek számunkra; ehelyett jobban tesszük, ha felfigyelünk erre az adatra: „Telhetetlen papzsák (Koldusbarát zsákja.) K. V.“ (Marg. 604. l.). Én azt hiszem, hogy a népmesék tartalmi kivonatainak özöne helyett jobb lett volna az általam kiemelt koldusbarát zsákjára terelni a figyelmet, mert ez a művelődéstörténeti megjegyzés azt mondja, hogy ez a szólás a kolduló barátok életmódjával függ össze.

Egy másik szólásról az ethnographus szerző imígy okoskodik: „*Az égre dobott kő visszaesik fejedre...* A szólast már Sirák könyvében is (27) megtaláljuk... Konkrét (én ritkítottam) alapjára két mesében akadtam. Oláh mesében a megölt s megfőzött árva fiú eltemetett csontja kakukká válik. A mostoha a fára repült kakukot *kősóval* meg akarja dobni, az azonban reá *visszaesik* s agyonüti“ (Ethn. XLIII. 109–111.). Ilyenféle bizonyítékokkal három lapon bíbelődik, persze: az említett szólás eredetéhez ezeknek újra semmi közük, sőt az a véleményem, hogy e népmesék még egymással sincsenek mindig rokonságban — de hát ez más kérdés.

BERZE NAGY tanulmánya ezen fejezetének legalább megvan az a haszna, hogy céloz a bibliai előfordulás helyére és így valamit mégis segít a szólás eredetének helyes megfejtésében. A bibliában ezt olvassuk: *Qui in altum mittit lapidem, super caput eius cadet: et plaga dolosa, dolosi dividet vulnera* (Liber Ecclesiastici XVII: 28.). — Hasonlítsuk csak össze ezt a bibliai részt a szólás változataival: „*Égre követ ne dobj, mert fejedre fordul* KV.; *égre követ ne vess, mert fejedre fordul* D. (MARGALITS: 227.); *ki követ vett égre s leesik fejére, nem jajgathatja sebet* (BERZE NAGY, Ethn. XLIII, 109.); nehéz Istennel követ dobni (ERDÉLYI: Magyar Közm. Könyve: 3930. sz.).

A biblia nyelve a magyar népnyelvre is, meg az irodalmi nyelvre is nagy hatással volt. Bizonyítgatnom ezt felesleges, de szemléltetés céljából hivatkozhatom erre a két szélteben ismeretes bibliai eredetű szólásra: *Ne kössék fel száját a' gabona nyomtató ökörnek* (Mózes V, 25: 4.); *Okos, mint a Bálám számára* (eredete Mózes IV. könyvének 22. részére vezethető vissza):

Ez a két példa azt bizonyítja tehát, hogy a bibliából kerülhetett be a népnyelvbe szólás, s az idézett példák egybevetése bizonyossá teszi azt, hogy az *égre dobott kő visszaesik fejedre* szólás igenis: bibliai eredetű.

BERZE NAGYNak másik alapvető tévedése az, hogy ha két különböző népnél azonos, vagy hasonló jelentésű szólást talál, mindjárt közös eredetre gondol. *Gyerünk együtt, nem megyünk gyalog* szólásunkról például így ír: „Jan de Vries híres művében Indiából származó európai és ázsiai meséket említ, melyekben az utazók így szólnak egymáshoz: „rövidítsd meg az utat“ vagy: „vigy engem s én is viszlek“. Ezzel a megszólító fél azt akarja mondani: mondjunk egymásnak történeteket, azaz: meséljünk... A szólás eredetét tehát, mint sok esetben, kelet felé kell keresnünk“ (Ethn. XLIII, 111—12.).

Ugyan!?

Talán azért, mert a magyar is olyanféleképpen fejezi ki gondolatait, mint az indiai mese utasa? „Én részemről azt, hogy minden emberi nyelv között hasonlóságok léteznek, ép oly természetesen találom, mint azt, hogy a madarak egyes nemei, habár tengerek által elválasztva, hasonló módon csiripelnek“ (Eötvös: Gondolatok: 201.). Ha talán Eötvös véleménye nem elég meggyőző, hivatkozhatom szakavatott szólásmagyarázó véleményére is: „két szólás egyezéséből korántsem szabad mindjárt kölcsönvételre következtetnünk; azonos, vagy hasonló körülmények az egymással nem érintkező helyeken is azonos vagy hasonló eredményekkel járnak“ — mondja MARGALITSCSAL TOLNAI (A szólásokról. MNy. V, 198.).

A magyar nyelv szólásmódokban igen gazdag. Szólásaink között — elismerem — vannak szép számmal idegen eredetűek is, de azt is mondom, hogy a magyar népnyelv sok szólást teremtett. A magyar ember érzi a szólás stilisztikai szerepét; a beszéd szemléletessé, elevenné való tételére könnyen megteremtí a maga jellegzetes és beszédjébe illő kifejezését. Azt mondom hát én, — s velem együtt bizonyára nagyon sokan — hogy: *gyerünk együtt, nem megyünk gyalog* szólásunk a magyar nyelvben termett. Magyar ajakon hangzott el először, függetlenül minden indiai mesétől, s éppen úgy keletkezett, mint a tizsasi ember ajkán az alkalmi szemléltetés tudattalan szükségérzete diktálta hasonlat, amikor a téli nap hideg sugarára azt mondotta, hogy *annyi melege sincs ennek, mint egy darab sülttöknek* (A sülttököt hidegen eszik!).

Tudjuk, hogy a magyar nép ősidőktől fogva ismeri a lovat, maga a ló szavunk is ősi finn-ugor eredetű. Ha ez igaz —

mint ahogy csakugyan igaz — akkor bizonyára termett egy pár szólás is a lóval kapcsolatban. „A jó ló a magyar embernek mindenkor a legkedvesebb, legtöbbre becsült állatja volt, most is az — írja ECSERI LAJOS „A szegény emberről“ című könyvében. — Azt tartja (a magyar ember), nagyon okos állat, csak éppen hogy nem beszél, de megérti a szót... Kevély embert úgy jellemez a nép, hogy *lőhátról beszél*, nem lehet vele gyalog beszélni; ha bajbajut, alább adja, *leszáll a lóról*. Nincs kevélyebb, mint a szegény, ha megszedi magát. *Koldús, ha lóra kaphat, két* sarkantyút köt*“ (39. l.). „A lovat, mikor heverésben van, többnyire töreken, péván, mikor dologban van, vetett szénán, főleg lucernán tartják s nagyobb munka idején abrakoltatják is, mert: *ló elli a lovat, de abrak az anyja*. Átvitt értelemben a könnyelműen költelező emberről mondják: „*Nagyon szalad a lóva*“ (40. l.). „*Közös lónak túros a háta...*“ Szegény ember lovában legjobb tulajdonság, ha győzős, ki nem tikkad, ha napestig hajtják is. Az nem olyan nagy baj, ha öreg is a ló, ha már *elhányta is a csikófogat*. Ezt a mondást öreg asszonyra is alkalmazták, ha pedig cifrán öltözik, azzal vágják, hogy *vén lónak kell a cifra kantár*. Vak lovat is megveszik szántani, már kocsiba fogni veszélyesebb, mert *vak lóval temető szélén jár az ember*. Még nagyobb baj, ha rugós, mert könnyen megesik a szerencsétlenség. Mikor egyik szomszédom ilyen rugós lovat talált venni a vásáron, nagy fejcsóválva mondta a másik szomszéd: *Nem tudom melyik fiának vette a sógor ezt a koporsót*“ (i. m. 41. l.).

Ezek a példák mind egy könyvből valók, s annak a ténynek emlékezetbe való idézésére említem, hogy a szólásmóddal való élés a magyar stílus, az élő magyar beszéd egyik nevezetes sajátja.

BERZE NAGY módszerének helyességében és ítéletének biztosságában annyira bízok, hogy eddig helyesnek ismert szólásmagyarázat helyett is jobbat tud ajánlani. Azt mondja, hogy „*feni a fogát valakire*“ szólásunknak nem volt mindig stilisztikai szerepe, „hanem szó szerint kellett venni, a m i n t a n é p m e s e i g a z o l j a“ (Ethn. XL, 159; én ritkítottam). No, most jönnek a bizonyítékok, persze népmesék tartalmi kivonatában: „Alföldi magyar mese szerint a tizenkét sorfogú leány mindenkit felfal, csak egy kovácsot nem, ki *fogát élesíti*, hogy Vérojtót megegye. Mikor ez a kovács előtt elnyargal, még két sorfoga

* A szólás ebben az alakjában hibás. A hiba frott szöveg olvasásából csúszott be, mert Bibó István szíves közlése alapján a szólás helyes alakja ez: Koldús, ha lóra kaphat, *réz* sarkantyút köt.

élesítetlen volt“ (Ethn. XL, 159.). A többit nem idézem, hanem ideírom BERZE NAGY végső megállapítását: „A népmesék híradása félre nem magyarázható. Aki bosszút akar állni valakin, elhatározta, hogy megeszi s hogy ezt megtehesse, fogait, hogy élesebbek legyenek, vagy maga fente ki, vagy mással élesíttette meg. A szólás ősi kannibáli életmód emléke“ (Ethn. XL, 159.).

Kritikátlan és lehetetlen megállapítás. Az ember elámul az ítélőerő ekkora fogyatékoságán. BERZE NAGY olvasta a KERTÉSZ-féle magyarázatot (Szokásmondások 25.), amely e szólást a vadállatok fogainak fenésével hozza kapcsolatba; mégis megint és újra népmese...

Hasonló a helyzet az *ütheti bottal a nyomát* szólás magyarázatával is. Maradjunk csak itt is KERTÉSZ magyarázata mellett (Szokásm. 25. l.). Mert annak, hogy „Mecklenburgi német babonás eljárás szerint a tolvaj lába nyomába *koporsószeget vernek*; a tolvajnak ettől meg kell halni“ (Ethn. XL, 160), — annyi köze sincs a szóláshoz, mint a kapanyélnek a kisüstönfőtt pálinkához.

Nem lehet célom e dolgozat minden hibájára részletesen rámutatni és azt pontról-pontra megcáfolni, hibáinak logikai sorrendjére rámutattam; azt e rövid kritikai elmefuttatásban is sikerült kimutatnom, hogy a bizonyítékoknak semmi közük a bizonyítandó tételekhez, ezzel a mesék színes világából újra visszazökkentünk a nyelvtudomány reális területére.

Az az összekötő kapocs tehát, amit BERZE NAGY tanulmányának címében kifejezett, önként széthullott, ez a módszer meghalt. De halálán nem kell szomorkodnunk, mert a magyar szóláskutatás mesterei: TOLNAI, KERTÉSZ és CSEFKÓ biztos utat mutatnak a szóláskutatás helyes módszeréhez.

Csurgó.

Nyíri Antal.

NÉPI FOGLALKOZÁSOK, NÉPSZOKÁSOK.

A fonás és a cifra.

A huszadik század minden kézimunkát elpusztító gépipara ma már a kendertermesztést és fonást-szövést — mondhatni — teljesen kiszorította. A század első tizedében a világháborúig láttam öreg ceglédieket, kik még télen is gatyában jártak, bundát vetve vállukra. Most azonban már csak aratáskor, gépeléskor szorítja ki a meleg a nadrágból az embert.